

Найпрестижніша премія України та її контраверсійна історія

При відділі краєзнавства Обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського більше двох років діє клуб «Історія краю в іменах», і кожне з його засідань відкриває нові сторінки життєписів видатних краян та знакові події в житті не тільки нашого краю, а й країни.

Одне з засідань клубу 2026 року було присвячено 65-річчю найпрестижнішої відзнаки України – Шевченківської премії.

Історія премії розпочалася ще за часів Радянського Союзу. 20 травня 1961 року, напередодні 100-х роковин від дня перепоховання Тараса Шевченка в Україні, Рада міністрів Української РСР видала постанову, якою заснувала Республіканську премію імені Т. Г. Шевченка. Також було затверджено відповідне Положення про премію і створено Урядовий Шевченківський комітет.

У той час премії присуджували за високоідейні і високохудожні твори літератури, образотворчого мистецтва, музики, кіно та театру. Цікаво, що для отримання премії номінант мав здобути широке громадське визнання. Проте таке правило, як свідчить історія, стосувалося не всіх.

Окрім статусу, лауреат отримував диплом, нагрудну медаль і грошову винагороду в розмірі 2500 карбованців. Премію лауреатам вручали 9 березня, у день народження Кобзаря, починаючи з 1962 року.

Першими лауреатами Шевченківської премії стали письменник Олесь Гончар (за роман «Людина і зброя»), поет Павло Тичина (за «Вибрані твори» в трьох томах) та композитор Платон Майборода (за створення популярних пісень, що стали класикою української музики).

Очолив комітет по присудженню Шевченківської премії драматург і громадський діяч Олександр Корнійчук – автор пропагандистських творів, які прославляли радянський режим. За свою діяльність Корнійчук отримав п'ять Сталінських премій – це була на той час найвища державна нагорода діячам науки, літератури та мистецтва.

До складу Шевченківського комітету того періоду входили не тільки знані українські митці, такі як Микола Бажан, Олесь Гончар, Павло Тичина, Андрій Малишко, Лев Ревуцький, Наталя Ужвій, а й партійні функціонери: секретарі ЦК КПУ та ЛКСМУ.

У подальшому очільниками Шевченківського комітету були письменники Павло Загребельний, Олесь Гончар, Володимир Яворівський, Юрій Щербак; поети Борис Олійник та Роман Лубківський; літературознавці Іван Дзюба та Микола Жулинський; тележурналіст Юрій Макаров.

Була серед керівників комітету по присудженню премії єдина жінка – відома в Україні державна і громадська діячка Марія Орлик. Її дитинство і юність пройшли у Кіровограді. Після закінчення історичного факультету педагогічного інституту в нашому місті Марія Андріївна зробила досить успішну кар'єру: захистила дві дисертації (кандидатську і докторську), була депутатом Верховної

Ради України та Радянського Союзу, очолювала Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, обіймала посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР.

У травні 1986 року, після аварії на Чорнобильській АЕС, Марія Орлик та секретар Української ради профспілок Світлана Євтушенко розіслали по областях шифротелеграми з вимогою доповісти про кількість вільних місць у санаторіях, будинках відпочинку, піонерських таборах та приготуватися до прийому людей з Чорнобильської зони. Ці дії не були узгоджені з вищим керівництвом республіки, тому у жінок були неприємності. Однак згодом перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький вибачився, адже завдяки оперативності дій було евакуйовано близько 500 000 дітей та майбутніх мам.

Вийшовши на заслужений відпочинок, Марія Орлик створила та багато років очолювала громадську організацію «Спілка жінок України» – першу жіночу організацію часів незалежності.

З 2023 року Шевченківський комітет очолює колишній міністр культури, народний артист України, керівник Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка Євген Нищук.

За час існування премія кілька разів змінювала свою назву і статус.

З 1969 року республіканська премія стає державною та об'єднується з премією з архітектури.

1977 року до премії додали ще три номінації в таких галузях, як журналістика та публіцистика, теорія та історія літератури, театральне мистецтво; 1982-го було встановлено премію за кращий твір літератури і мистецтва для дітей і юнацтва; з 1988 року премію в галузі архітектури відокремили від Шевченківської премії, заснувавши окрему державну нагороду.

Протягом 1997-1999 років існувала Мала Державна премія України імені Тараса Шевченка, яку присуджували за кращий творчий дебют молодих митців віком до 35 років.

За радянських часів Шевченківську премію надавали не тільки видатним українським діячам, а й представникам тогочасної влади. У 1964 році серед лауреатів опинився і Микита Хрущов, який тоді очолював Радянський Союз. Премію йому дали «за громадсько-політичну діяльність в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, за внесок у розвиток і зміцнення української радянської соціалістичної культури» і приурочили її до 150-річчя від дня народження Кобзаря.

1978 року літературознавець Микола Шамота, який тоді очолював Шевченківський комітет, буквально нагородив сам себе за монографію «Гуманізм і соціалістичний реалізм». Шамота, затятий прихильник комуністичного світосприйняття та соцреалізму, у 1972 році входив до складу експертної комісії ЦК КПУ, що вивчала працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». За висновками цієї комісії Дзюба отримав п'ять років ув'язнення та п'ять років заслання.

Микола Шамота доклав рук і до трагічної долі Василя Стуса. Поета вперше заарештували у січні 1972 року. Це відбулося під час масштабної хвилі арештів української інтелігенції, відомої як «Арештована коляда». Тоді поета звинуватили в «антирадянській агітації й пропаганді». Директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР Микола Шамота написав для слідства негативну характеристику на колишнього свого аспіранта. У ній він змалював Василя Стуса як неблагонадійну, з точки зору радянської ідеології та законодавства, людину. Поета засудили до 5-ти років ув'язнення суворого режиму і 3-х років заслання. Характеристика настільки влаштувала КДБ, що була підшита й до другої справи Василя Стуса 1980 року.

Коли Україна стала незалежною державою, розпочався новий етап розвитку Шевченківської премії. З 1999 року державна премія отримує статус Національної премії України імені Тараса Шевченка. Укази про її присудження підписує Президент України, а переможців обирають через конкурсний відбір, обговорення й таємне голосування спеціального комітету.

Ця найвища державна нагорода в галузі культури присуджується за вершинні твори літератури, мистецтва, публіцистики й журналістики. Премія відзначає роботи, які збагачують національну свідомість, утверджують гуманістичні ідеали та є вагомим внеском у розвиток культури, української самобутності.

Упродовж існування Шевченківської премії кількість її номінацій поступово збільшувалася.

На момент заснування премії у 1961 році відзнака мала три номінації: література, музика, образотворче мистецтво.

З 2025 року премія має 13 номінацій, включаючи нові, актуальні для сучасного мистецького процесу напрями: проза, поезія, літературознавство і мистецтвознавство, публіцистика і журналістика, музичне мистецтво, концертно-виконавське мистецтво, театральне мистецтво, кіномистецтво, візуальні мистецтва, фотомистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, дизайн та творче кураторство культурно-мистецьких проєктів.

За 65 років існування Шевченківську премію отримали близько 700 представників творчої інтелігенції, серед яких 16 уродженців нашого краю.

Лауреатом 1968 року став Анатолій Авдієвський – український хоролий диригент, композитор, педагог, Герой України, академік Національної академії педагогічних наук України та Національної академії мистецтв України, голова Національної всеукраїнської музичної спілки. Наш земляк отримав премію за створення високохудожніх концертних програм Національного заслуженого українського народного хору імені Григорія Верьовки, яким митець керував півстоліття.

1970 рік став знаковим для Костянтина Параконьєва – українського актора театру і кіно, режисера, народного артиста Української РСР. Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка він отримав за роль Ярослава Мудрого в однойменній виставі за п'єсою Івана Кочерги на сцені Запорізького українського музично-

драматичного театру імені Миколи Щорса (нині театр імені Володимира Магара).

1971 року шевченківським лауреатом став Василь Козаченко – український письменник-прозаїк, член Спілки письменників України, державний і громадський діяч. Високу нагороду він отримав за добірку творів «Листи з патрона» про героїку Другої світової війни, до якої увійшли повісті: «Ціна життя», «Гарячі руки», «Блискавка», «Листи з патрона», «Яринка Калиновська», «Біла пляма».

Шевченківську премію 1976 року отримала Євдокія Колесник – українська оперна співачка, народна артистка Української РСР за виконання ролі Катерини Ізмайлової в однойменній опері Дмитра Шостаковича на сцені Державного академічного театру опери та балету УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Однією з Шевченківських премій 1979 року відзначений архітектор Георгій Урсатій за комплекс ландшафтного парку «Сосновий бор» у Черкасах.

1980 року група знаних шевченкознавців – Євген Кирилюк, Василь Бородін, Петро Жур, Юрій Івакін - була відзначена премією за створення «Шевченківського словника» у двох томах. До цієї групи увійшов і наш земляк, український бібліограф, літературознавець та шевченкознавець Федір Сарана.

У цьому ж році ще один краянин – Іван Білодід став лауреатом Шевченківської премії. Знаний український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР отримав премію за участь у створенні двотомного видання «Курс сучасної української літературної мови».

Шевченківським лауреатом 1984 року став Валентин Штолько – художник-архітектор, доктор архітектури, народний архітектор України, президент Української академії архітектури. Відзнаку він отримав за проєкт готельного комплексу «Градецький» у Чернігові.

За концертні програми 1985-1988 років Шевченківською премією 1988 року була відзначена Неоніла Крюкова – українська акторка, майстриня розмовного жанру, народна артистка Української РСР, Герой України.

Серед лауреатів Шевченківської премії є і уродженець нашого міста. Це Юлій Мейтус – український композитор, основоположник вітчизняної опери, заслужений діяч мистецтв Туркменської РСР та Української РСР, народний артист України. Премію композитор отримав 1991 року за цикл романсів і балад на вірші сучасних поетів.

Лауреатом Шевченківської премії 1996 року за поетичну збірку «Вертеп» став один із найвідоміших в нашій країні письменників, член Національної спілки письменників України Володимир Базилевський.

А 2006 року премією був відзначений Григорій Гусейнов. Знаний письменник, член Національної спілки письменників України, журналіст, видавець, редактор літературного часопису «Кур'єр Кривбасу» отримав премію за художньо-документальний життєпис у 9-ти томах «Господні зерна».

Завдяки Григорію Джамаловичу в Україні з 2007 по 2017 рік існувала громадська мистецька премія «Глодоський скарб». Грошовий еквівалент Шевченківської премії, яка складала 100 тисяч грн, він поклав у банк на депозит, а відсотками з нього щороку нагороджував митців не тільки України, а й зарубіжжя.

Назва премії пов'язана з подією, що сталася 1961 року. Школяр на березі річки Сухий Ташлик поблизу села Глодоси Новоукраїнського району знайшов майже три кілограми стародавнього золота і срібла, що відомо в археології під назвою Глодоський скарб.

2010 рік приніс Кіровоградщині двох лауреатів Шевченківської премії.

Перший – поет, член Національної спілки письменників України, заслужений журналіст України Дмитро Іванов – отримав премію за збірку поезій «Село в терновому вінку».

Другий – книжковий графік, член Національної спілки художників України, заслужений художник України, відомий оформленням книг видавництва «А-ба-ба-га-ла-ма-га» Костянтин Лавро. Митець був удостоєний премії за видатні ілюстрації до творів класиків української літератури, а також за монументальні розписи на тему народних казок у Київському академічному театрі ляльок.

Українська оперна та концертно-камерна співачка, народна артистка України Лідія Забіляста стала лауреаткою Шевченківської премії 2011 року за високий рівень концертно-виконавчого мистецтва.

Ювілейний 2026 рік подарував Кіровоградщині ще одного лауреата Шевченківської премії. Ним став Сергій Тримбач – кінокритик, кінознавець, кіносценарист, голова Національної спілки кінематографістів України (2009–2017), автор багатьох публікацій, присвячених історії українського кіно. Премію митець отримав за книгу «Іван Миколайчук. Містерії долі». Грошовий еквівалент премії 2026 року склав 484 480 грн.

Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка, до складу якого в різні роки входили наші країни Володимир Базилевський, Григорій Гусейнов та Сергій Тримбач, 2002 року започаткував серію видань «Бібліотека Шевченківського комітету». До неї увійшли репрезентативні перевидання творів Шевченківських лауреатів різних років у рамках бюджетної програми «Українська книга». До видавничої ради «Бібліотеки Шевченківського комітету» входив наш земляк Дмитро Іванов.

За цей час випущено більше ста різних книг із прозовими, поетичними, драматургічними, літературно-критичними, публіцистичними, музичними й мистецькими творами.

Навколо однієї з найголовніших культурних премій України завжди точились розмови, плітки та протести. 2007 року, наприклад, була заснована Народна Шевченківська премія. Її присуджували номінантам, які мали безапеляційну підтримку від громадськості, проте з певних причин не отримали офіційної нагороди. Започаткували таку альтернативну народну нагороду задля

привернення суспільної уваги до нібито непрозорого відбору номінантів та переможців. Лауреатам народної Шевченківської премії вручали ковані фігурки Залізного Мамаю. З 2017 року атрибутами премії стали диплом та срібна медаль. Серед наших земляків Народну Шевченківську премію 2009 року отримав вже згаданий нами художник Костянтин Лавро.

Історія Шевченківської премії знає кілька гучних випадків, коли лауреати або номінанти відмовлялися від нагороди чи участі в конкурсі. Найчастіше це було формою політичного протесту або незгодою з державним курсом чи необ'єктивними рішеннями комітету по присудженню премії.

2011 року, у 50-річчя Національної премії України імені Тараса Шевченка, на рішення, хто стане лауреатом, вплинула політика. Письменник Василь Шкляр мав отримати премію з літератури за роман «Залишенець. Чорний ворон». Проте він звернувся до тодішнього президента Віктора Януковича з проханням перенести його нагородження «... на той час, коли при владі в Україні не буде українофоба Дмитра Табачника». Тодішній міністр освіти й науки ніколи не визнавав українців народом і мав проросійські погляди.

Увечері того ж дня, як з'явилась заява письменника, був оприлюднений указ президента Януковича, в якому серед лауреатів Шевченківської премії прізвища Шкляра не було.

Василь Миколайович так і не став лауреатом 2011 року, але громадськість підтримала письменника і збрала понад 255000 грн (суму премії), яку вручили йому в Холодному Яру як Народну Шевченківську премію за повернення українському народу історичної пам'яті.

Неодноразово дистанціювався від Шевченківської премії відомий український письменник, представник постмодернізму в літературі Юрій Андрухович. Він вважав її «радянським анахронізмом» за своєю структурою та духом. 1997 року він зняв свою кандидатуру з розгляду, а через чотирнадцять років активно підтримав Василя Шкляра у його протесті, називаючи державну нагороду засобом «приборкання митців».

2005 року відомий український оператор і кінорежисер Юрій Ілленко відмовився від висунення своєї кандидатури на премію, мотивуючи це протестом проти «ідеологічного розгулу» та кадрової політики в галузі культури після Помаранчевої революції. Він вважав, що премія втратила свій справжній сенс.

Театральний режисер Василь Вовкун став лауреатом Шевченківської премії 2008 року за постановку опери Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» на сцені Донецького оперного театру. На момент оголошення результатів він уже обіймав посаду Міністра культури і туризму України. Василь Володимирович відмовився від премії, щоб уникнути конфлікту інтересів та звинувачень у тому, що чиновник нагороджує сам себе.

В історії Шевченківської премії був скандал, що змусив комітет та його голову піти у відставку.

Хоча імена лауреатів Шевченківської премії 2023 року були визначені ще 15 лютого, офіційного оголошення в день народження Тараса Шевченка не

відбулося. Пізніше стало відомо, що того року нагороду отримують не сім, а п'ять діячів культури. Номінації «Театральне мистецтво» та «Візуальні мистецтва» залишилися без переможців.

Пояснення щодо цієї резонансної ситуації виголосив голова Шевченківського комітету Юрій Макаров. Він пояснив, що премію не присудили вчасно через пропозицію додати ще одну номінацію «За внесок у перемогу».

«Я виходив із того, що цього року комітет не визнав за можливе присудити нагороду у двох номінаціях, а тим часом від початку повномасштабної війни з'явилася неймовірна кількість вартісних мистецьких творів, проєктів і явищ, які робляться на ентузіазмі й у буквальному сенсі наближають нашу перемогу», – заявив Юрій Макаров.

Пропозицію доповнити премію та перенести церемонію нагородження на 22 травня 2023 року було подано 9 березня та схвалено Офісом Президента. Попри підтримку з боку влади, це рішення Юрія Макарова не знайшло відгуку у членів комітету, які вважали, що це «призведе до девальвації найвищої державної нагороди, підірве довіру до неї». У зв'язку з цим Юрій Макаров пішов у відставку з посади голови Шевченківського комітету. А 16 березня склав свої повноваження увесь комітет.

На своєму 65-річному тернистому шляху Шевченківська премія долала і перешкоди, і свавілля, і необ'єктивність. Але незважаючи на усі негаразди, ця державна відзнака була і залишається найпрестижнішою в Україні і є частиною історії культури українського народу.

Катерина Лісняк,
провідний бібліотекар
відділу краєзнавства
ОУНБ ім. Д.І. Чижевського